

УДК 316.7 (477)

Гурська Наталя Олександрівна, 1979 р.н. У 2001 році закінчила Київський національний університет культури і мистецтв; здобувачка Харківської державної академії культури; досліджує роль соціально-комунікаційних інституцій, зокрема публічних бібліотек, у ході здійснення суспільством цивілізаційної альтернативи.

Соціокультурні підстави політичного вибору українського суспільства

Розглядається політичний вибір України через соціокультурний підхід.

Десятирічне гальмування соціального та економічного розвитку України особливо вражає у зіставленні з динамікою позитивних зрушень, наприклад, у польському та литовському суспільствах (пов'язаних із багатьма нашими історичними і культурними чинниками), які мали на старті перетворень значно менший загальний потенціал. Треба, як не прикро, відверто визначити: секрет полягає не у широко рекламованій "підтримці Заходу", а у тій певності й чіткості, з якою наші сусіди поставилися до розв'язання основної проблеми будь-якої нації, що опинилася на роздоріжжі, якій історія, використовуючи термінологію А. Тойнбі, зробила "виклик", – проблеми вибору.

Було б неприпустимим спрощенням видавати за такий вибір фрагментарне запозичення певних моделей та технологій, що відносяться поокремо до царин економіки, політики тощо. Подібні явища радше стосуються поняття "модернізація". Дійсно, модернізація (на кшталт, наприклад, іспанської) може призвести до швидких і бажаних наслідків. Але лише в тому разі, якщо вона накладається на багатопланове культурне, цивілізаційне підґрунтя. Інакше ж спроби модернізації неодмінно виглядають як спосіб віднайдення горезвісного "третього", "власного", "специфічного" шляху.

Отже, постають, принаймні, три питання:

- у річичі якої цивілізації мислиться подальша доля України;
- чи є передумови для подібного вибору;
- які соціальні інституції можуть стати в нагоді при такому виборі?

Як відомо, початок формування давньоруського суспільства, консолідації його з окремих племен і племінних утворень має як тубільні, так і західноєвропейські витoki. Безсумнівні також фактори впливу Азії та Візантії. Не відомо, як би розвивалася подальша вітчизняна історія, аби не

здійснення Володимиром Святославовичем цивілізаційної альтернативи на користь Візантії. Є усі підстави віднести її цивілізацію до розряду традиційних, з її схильністю до домінації держави над усіма сферами життєдіяльності суспільства, жорстким державним розподілом і фіксацією соціальних ролей та іншими ознаками.

Щоправда, вже з XI століття виявляються певні девіації від візантійського зразку, неминучі з огляду на віддаленість митрополії, політичну й економічну незалежність та самодостатність, динамічний розвиток оригінальної культури. Характерно, що перші історичні документи аж ніяк не пов'язані з візантійськими хроніками, юридичні – спираються не на візантійські кодекси, а на "Варварські Правди". І найбільш знаменне те, що перший етико-філософський твір – "Слово про Закон і Благодать" Іларіона чітко розмежовує духовну та державно-правову сфери, що не відповідає візантійській традиції.

Але подальший перебіг подій свідчить про намагання дистанціюватися від західних культурних зразків під приводом відданості православної вірі з її візантійським корінням. Показовою є відповідь Романа Галицького на пропозиції Папи (хоча його нащадки в аналогічних ситуаціях поводитися обережніше). Таким чином, Україна перебувала у стані невизначеності у міжцивілізаційному просторі, демонструючи в той же час переважну прихильність до Візантії. Натомість її сусіди з північно-східних земель, що згодом стали ядром Великого князівства Московського, не знали вагань і вже від часів Андрія Боголюбського використовували певні засади візантизму для встановлення деспотичних режимів на зразок східних. Довге перебування під владою Орди лише зміцнює нахильність до традиційної цивілізації. Тобто Росія здійснила цивілізаційну альтернативу, ще не будучи Росією.

В іншій тогочасній руській державі – Великому

князівстві Литовському при зовнішньому благополуччі закладалися передумови для подальшого культурного відставання. Гедиміновичі, освоюючи руські території, додержувалися відомого правила: "старого не рушити й нового не вводити". Це зберігало загальну орієнтацію на Візантію, яка дедалі занепадала.

У той же час у Європі відбувалися динамічні процеси: оформлювалися суверенні громади, урізноманітнювалися форми суспільного, політичного життя. Виникла нова освіта, зростала кількість університетів. І Римська церква, щоб процес не обернувся проти неї, очолила його.

Критичним моментом стало падіння Візантійської імперії. Патріарший престол, опинившись "у приймах" у турок, не міг користуватися серйозним авторитетом. Його контроль над духовенством руських територій ставав номінальним, і це не могло не позначитися на якості останнього. Воно дуже швидко впадало у невігластво і деморалізувалося. Причому невігластво, що трактувалося як небажання вдаватися до "суемудрія" (І. Вишенський), потрапляло у ранг християнського благочестя. Подібні духовні провідники не могли скласти справжньої конкуренції католицькому духовенству (якість якого до того ж значно зросла у ході контрреформації).

Щоправда, окремі українські, білоруські, литовсько-руські лідери, такі як К. Острозький, Г. Хоткевич, Б. Огинський, провідники православних міських громад, усвідомлюючи катастрофічне культурне відставання, починаючи з другої половини XVI століття, вдалися до досить енергійних заходів з відновлення паритету: відкривалися школи, друкарні, створювалися бібліотеки. Але ці заходи виявилися надто запізнілою реакцією.

Політико-правове змагання двох культур під час укладання Люблінської унії завершилося нищівною поразкою литовсько-руського табору саме зі причини незнання ним процедури узгодження інтересів та коаліційних дій, що вже давно прижилася на Заході.

Відчуваючи культурну перевагу католицизму (а не лише з огляду на певний економічний та політичний зиск), українська еліта масами виходила з сфери вітчизняної культури. Видатний український письменник М. Смотрицький на початку XVII ст., описуючи втрати української ("руської") еліти, дає перелік десятків славетних у минулому родів: Острозьких, Слуцьких,

Збаражських, Вишневецьких, Сангушків, Чарторийських, Пронських, Масальських, Лукомських, Ружинських, Соломерецьких, Головчинських, Крашинських, Горських, Соколинських, Ходкевичів, Глібовичів, Кишків, Сапег, Дорогостайських, Хмелецьких, Войків, Воловичів, Зеновичів, Тишкевичів, Паців, Скуминих, Корсаків, Хребтовичів, Тризн, Горностаїв, Мишків, Гойських, Семашків, Гулевичів, Ярмолинських, Чолганських, Калиновських, Кирдеїв, Загоровських, Мелешків, Боговитинів, Павловичів, Сосновських та ін.

Ідеологічні конкуренти віднайшли зручну "нішу" й для українського "третього стану" – уніатства. Православ'я, що однозначно ідентифікувало українську культуру тих часів, незважаючи на титанічні зусилля таких ентузіастів, як П. Могила, перетворювалося на "хлопську віру".

Таким чином, починаючи свою справу, Б. Хмельницький по відношенню до учасників руху мав ще більші підстави, ніж Л. Кравчук, сказати: "Маємо, що маємо". І ця справа закінчилася саме тим, чим мала закінчитися, – Руїною.

Залишалася надія відстояти свої права й самотність, вигравши змагання з Москвою, яка тоді з урахуванням результатів конотопської баталії виглядала потенційним супротивником не стільки грізним, скільки "м'ясистим". Надія марна, оскільки попри усе варварство, що так жахало європейців, московська культура виявилася сильнішою. Вона була не кращою й не гіршою, а іншою, відносилася до іншої цивілізації. Виграш досягався не за рахунок інтелектуальної переваги або кількості знань, а монолітністю, спрямованістю на виконання надзавдання – реалізації місії "Третього Риму" в якнайбільшому геополітичному просторі. Тут можна скористатися словами видатного російського філософа Георгія Федотова: "Тільки ціною страшної загальної напруги, залізної дисципліни, тяжких і гірких жертв могла існувати і розширюватися до безкінечності ця жебрацька, варварська імперія" [3, с. 76].

Сподівання на перепочинок у міжцивілізаційному просторі, на можливість замкнутися у середовищі громад, маєтків і хуторів остаточно розсіялися із початком петровської модернізації, яка могла здійснитися лише в Московії, зважаючи на те, що головною умовою будь-якої модернізації є концентроване застосування влади. За цих обставин вже не може йтися про якесь культурне змагання. Нагальними стають питання консервації та виживання. У зв'язку

з цим не можна не погодитися з Оксаною Забужко: "...Як би ми не бештали нашу політичну та інтелектуальну еліту за її перестарілу вже й на час падіння Гетьманату станово-корпоративну свідомість, котра "націю" ототожнює з її шляхтою, а "національний рух" відповідно зводить до боротьби за привілеї цієї останньої (тобто, фактично, дорікаючи їй за те, що не була елітою французькою...), – все-таки годиться визнати, що свою історичну місію вона, як там не є, а сповнила – забезпечивши, в найкритичніший для національного існування період таки, попри все, неперервану тяглість між Україною козацькою і новочасно-колоніальною... Це вони, оті вірогідні діди, статечні господарі полтавських маєтків – Гребінки, Квітки, Гулаки – як-не-як, зробили розмовну українську мову літературною..." [29, с. 75-76].

У той же час вітчизняна культура понесла величезну втрату – вона свідомо прийняла статус другорядності. За словами тієї ж Забужко, "...Провінція" (Малоросія) протиставлялася, чи радше, самопротиставлялася "центрові" (Петербургу) як "низьке" (комічне) – "високому" (піднесеному), сама себе мислила стосовно нього комічною..." [2, с. 77]. Така була ціна виживання. Саме на таку "комічну" культуру не розповсюджувалася дія карально-охоронювальних заходів імперії. Причому спостерігається суцільна лінія збереження (і колоніальною владою й "аборигенами") скарікатуризованого "культурного героя-українця" – від Караса до Тарапуньки. Але що (або хто?) нас зараз змушує радіти з Верки Сердючки та подібних, подекуди шановніших та дипломованих блазнів?

Інший консервант – "...замкнений етнокультурний мікрокосм патріархального села...сутий консервант традиції, [який] несе на собі головний тягар етнозахисної функції" [2, с. 42]. Отже, забезпечується захист етнічної культури, але не національної.

Таким чином, на момент, коли для того склалися сприятливіші умови – після європейської "весни народів" (1848 рік) та несміливого потепління в Росії услід за смертю Миколи I, – культурне відродження не могло не набути іншого вигляду, ніж "просвітянство" з його орієнтацією на "народівство", етнічну, а не на загальнонаціональну, культурну компоненту. Поодинокі постаті "свідомих" (тобто незросійщених, незнімечених, незполонізованих) літераторів і науковців європейського гатунку – лише виключення, що, як водиться, підтверджує загальне правило. Що ж до політиків, то вперше питання становиться "руба"

лише І. Міхновським (і це за 17 років до революції!).

Тому не дивують політичні наслідки змагань за незалежність, що розгорнулися згодом. Але культурні наслідки унікальні. Революція народила національну еліту (власне кажучи, пересунувши її на поверхню з маргінальних шарів) в таких кількісних та якісних параметрах, які не піддаються логічному осмисленню з огляду на попередню двохсотлітню сплячку. Проте до 1930 року в основному було покинчено з політичною, економічною, технічною, науковою й художньою елітою, за винятком частини з "глибоко вкоріненою традицією служби сюзеренові та відповідним наскрізним сервілізмом" [2, с. 46]. У 1933 ж році знищено як стан (а значною мірою і фізично) українське селянство – носія архетипу, "прообразу" вітчизняної культури.

На початок 1990-х років небезпідставними виглядають побоювання, що формування "нової історичної спільності – радянського народу" наблизилося до завершення. Тобто візантійська цивілізаційна модель (а радянсько-більшовистська форма організації суспільства є лише однією з її модифікацій, що блискуче довів М. Бердяєв) опанувала усю територію Радянського Союзу й перекинулася на держави-сателіти. Але імперія репнула і репнула саме по національних швах. Останнє є свідченням, яке без складних досліджень підтверджує, що тотальне панування усередненого "совка" – перебільшення, що незважаючи на увесь тягар нав'язаної "совковості", пострадянський естонець, скажімо, не такий, як пострадянський росіянин, грузин тощо. Більше того, так зване "русскоязычное население" новоутворених країн схильне більш ідентифікувати себе за територією нинішнього помешкання, ніж за метрополією.

Проте й дослідження, що проводилися протягом останніх п'яти років, свідчать про значний ступінь збереженості національного коріння ментальності.

Численні опитування, що охоплювали різні категорії респондентів, недвозначно довели, що населення України не таке, як росіяни. Наприклад, за шкалою властивостей у векторах: колективізм – індивідуалізм, авторитарність – анархізм, екстернальність – інтернальність у росіян й українців показники різні. Українці більш інтернальні, росіяни – екстернальні; українці – індивідуалісти, росіяни – колективісти; українці – анархічні, росіяни – авторитарні. Чи дає більша схожість типологічних українських властивостей з європейськими, ніж з російськими, підстави говорити про належність України до європейської цивілізації? Таке

припущення виглядає дуже спірним.

І справа не в тому, що український анархізм потребує заміни на європейський лібералізм. Не в тому, що у нас відсутній етос підприємництва – йому можна знайти відповідник у вигляді славнозвісного етосу господарництва (до речі, саме на його ґрунті у свій час П. Куліш розраховував утопічну модель українського "хutorянського соціалізму"). Головним чином справляються два фактори: безієрархічність суспільства, що впливає з неупорядкованості культурної ієрархії, та відсутність певного порядку у формуванні еліт та їх змінах. Власне це взаємопов'язані фактори. Їх тривала дія свідчить про те, що Україну не можна сповна віднести ні до європейської, ні до візантійської цивілізаційних моделей, кожна з яких має відображення в певних системах соціальних інституцій.

Подальше вагання зі здійсненням цивілізаційної альтернативи тягне за собою пряму загрозу втрати чергового історичного шансу. Чи є певні зрушення у розв'язанні цієї дилеми?

Навіть дуже поверховий аналіз змін, які влада намагається провести у царинах економіки, політики, правового устрою суспільства, дозволяє виявити непослідовність. З одного боку, наприклад, робляться кроки до лібералізації економічних відносин, з іншого – посилюється державне регулювання, декларуються наміри входження у Єдину Європу – і в той же час заявляється про незмінність лінії стратегічного партнерства з Росією тощо. І справа не лише в потужних факторах зовнішнього впливу, що зумовлюють відхилення у той чи інший бік. Значно більше справляються чинники внутрішньої непевності та дезорієнтованості.

Але може виникнути припущення відносно можливості проведення ефективного реформування окремих сфер організації соціального буття без глибоких культурних трансформацій, впровадження запозичень з іншої цивілізації без змін тієї, до якої належить країна. Подібні припущення мають під собою історичні приклади: "японського" або ж "західнонімецького" повоєнних "див". Проте такі аналогії у меншій мірі некоректні.

Залишається можливим посилання на російський досвід. Дійсно, в історії Росії нараховується кілька модернізацій із різним ступенем радикалізму. Але кидаються у вічі дві їх фундаментальні особливості: або ж вони включали незначну частину населення (Петровські реформи), або ж, якщо розповсюджувалися на ширші верстви, внутрішньо мотивувалися імперативом московського месіанства

з його моноідеологією й орієнтацією на надприродні завдання (більшовизм). Якщо ж у своєму підґрунті реформи не мали ні того, ні іншого, то протікали вкрай повільно, непослідовно, чергуючись з етапами контрреформ. Приклад – шерех модернізацій, розпочатих за Олександра II, які по суті не були завершені й до 1917 р.

До того ж, треба нагадати, що в будь-якому разі проведення модернізацій потребує значної концентрації владних ресурсів, що неможливо в Україні й до того ж суперечить декларованій нею схильності до лібералізації.

Отже, цивілізаційна альтернатива виглядає невідвратною (зрозуміло, у тому разі, якщо Україна дійсно прагне відігравати власну роль у загальноєвропейському процесі). У зв'язку з цим постає питання про те, чого слід набути, а чого зректися. Найпростішою відповіддю була б рекомендація позбутися того, що заважає проводити реформи й беззастежно сприйняти те, що їм на користь. Проте в такому разі виникає небезпека підміни органічної культури (культури, що притаманна, наприклад, політичним європейським націям) так званім "цивілізаційним мікстом". Під останнім зазвичай розуміється набір норм, продуктів культури й соціальних інституцій, прийнятних для загалу, що об'єднується на засадах єдиного суспільства, але таких, що мають здебільшого вжитковий характер і позбавлені стрижня "душі культури".

По-перше, звертає на себе увагу відсутність селективності у функціонуванні продуктів культури в суспільстві, коли "культурне ядро" – сукупність першорядних цінностей – стає неявним і змішується з сурогатами афірмативної, масової культури. По-друге, дається взнаки брак інтегруючої компоненти саме у вигляді "душі культури", оскільки в ній важко уявити усталений набір утилітарних засобів, що полегшують дію механізмів компліментарності в суспільстві. Не дивно, тому що до створення "замовних" продуктів маскультури, що покликані пропагувати "американський спосіб життя", їх автори підходять за суто адлерівським принципом – демонструвати в першу чергу те, чого немає, у даному випадку духовну й культурну єдність.

Відсутність культурної єдності – величезна загроза для будь-якого суспільства, що існує не у парникових умовах. Сучасне благоденство американців – лише наслідок того, що історія поки що жодного разу не кинула їм серйозного виклику.

Отже, здійснення цивілізаційної альтернативи може передбачати, по-перше, відновлення

культурних зразків, що історично поєднують Україну з Європою, по-друге, селективний відбір з європейської культурної практики тих необхідних зараз зразків, що українською нацією вже непоправно втрачені або ж не були їй притаманні від початку, по-третє, адаптацію відібраних культурних зразків до тих компонентів національної

культури, що зумовлюють її сутність.

Соціокультурні трансформації в ході реалізації цивілізаційної альтернативи нездійсненні без змін місії тих соціальних інститутів, що покликані формувати, трансформувати та транслювати культурні зразки, – духовно-виробничі та посередницьких.

Література

1. Буцевецький В. Проблеми політичної культури в Україні в процесі державотворення // Нова політика. -1999. – № 1. – С. 48-52.
2. Забужко О. Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. – К.: Академія, 1997. – 238 с.
3. Федотов Г.П. Социальный вопрос и свобода // Россия, Европа и мы. – Париж, 1973. – С. 43-86.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2001 р.